

**XIX asrda Markaziy Osiё хонликларининг ўзаро
дипломатик муносабатларида Хиванинг ўрни**

Саматова Лола Юсуповна

Тошкент давлат шарқшунослик
Университети Шарқ цивилизацияси
ва тарих факультети магистранти
e-mail: samatova-lola@list.ru

Аннотация: Мазкур мақолада XIX асрда Марказий Осиёда мавжуд бўлган Хива, Бухоро ва Қўқон хонликлари ўртасидаги ўзаро дипломатик муносабатлар таҳлил қилинади. Хусусан, Хива хонлигининг ушбу муносабатларда тутган ўрни, ташқи сиёсатдаги йўналишлари ва муҳим дипломатик ташаббуслари ёритилади. Шунингдек, хонликлар ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқалар, сиёсий иттифоқлар ва рақобатлар тарихи манбалар асосида ўрганилади. Мақолада Хиванинг Марказий Осиёдаги геосиёсий мавқеи, унинг элчилари ва уларнинг миссиялари ҳақида ҳам маълумотлар берилади.

Шу асосда мақолада Хива хонлигининг айнан XIX асрда Бухоро амирлиги, Россия империяси, Эрон, Туркия ва Англия давлатлари билан амалга оширган дипломатик муносабатлари бир қатор замонавий адабиётлар билан бир қаторда XIX аср тарихчилари бўлмиш Мунис ва Огаҳийнинг қаламларига мансуб “Фирдавс ул-иқбол” асари асосида ҳам кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: Хива хонлиги, Марказий Осиё, Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, дипломатик муносабатлар, элчилар, ташқи сиёсат, савдо йўллари, XIX аср.

Абстракт: В статье анализируются дипломатические отношения между Хивинским, Бухарским и Кокандским ханствами, существовавшие в Средней Азии в

XIX веке. В частности, освещается роль Хивинского ханства в этих отношениях, направления внешней политики и важные дипломатические инициативы. Также на основе источников изучается история торгово-экономических отношений, политических союзов и соперничества между ханствами. В статье также содержится информация о геополитическом положении Хивы в Средней Азии, ее послах и их миссиях.

На этой основе в статье рассматриваются дипломатические отношения Хивинского ханства с Бухарским эмиратом, Российской империей, Ираном, Турцией и Англией в XIX веке на основе ряда современных литературных источников, а также труда историков XIX века Муниса и Огахи «Фирдаус ул-Икбал».

Ключевые слова: Хивинское ханство, Средняя Азия, Бухарский эмират, Кокандское ханство, дипломатические отношения, послы, внешняя политика, торговые пути, XIX век.

Abstract: This article analyzes the diplomatic relations between the Khiva, Bukhara and Kokand khanates that existed in Central Asia in the 19th century. In particular, the role of the Khiva Khanate in these relations, its foreign policy directions and important diplomatic initiatives are highlighted. The history of trade and economic relations, political alliances and competitions between the khanates is also studied based on sources. The article also provides information about the geopolitical position of Khiva in Central Asia, its ambassadors and their missions.

On this basis, the article examines the diplomatic relations of the Khiva Khanate with the Emirate of Bukhara, the Russian Empire, Iran, Turkey and England in the 19th century, along with a number of modern literature, as well as the work "Firdaws ul-Iqbal" by the 19th century historians Munis and Ogahi.

Keywords: Khiva Khanate, Central Asia, Bukhara Emirate, Kokand Khanate, diplomatic relations, ambassadors, foreign policy, trade routes, 19th century.

XIX аср Марказий Осиё тарихида сиёсий ва геосиёсий ўзгаришлар даври бўлиб, бу даврда хонликлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, айниқса, дипломатик алоқалар муҳим аҳамият касб этган. Хива, Бухоро ва Қўқон хонликлари ўз манфаатларини ҳимоя қилиш, таъсир доирасини кенгайтириш ва ташқи таҳдидларга қарши туриш мақсадида ўзаро элчилар юборган, шартномалар тузган ва сиёсий мулоқотлар олиб борган. Ушбу жараёнда Хива хонлиги фаол иштирокчи бўлиб, унинг ташқи сиёсий фаолияти нафақат кўшни хонликлар, балки Эрон, Россия ва бошқа давлатлар билан ҳам боғлиқ бўлган. Ушбу мақолада Хива хонлигининг Марказий Осиёдаги ўзаро дипломатик муносабатлардаги ўрни, унинг ташқи сиёсий йўналишлари ва сиёсий таъсири тарихи манбалар асосида таҳлил қилинади.

XIX асрда Марказий Осиё хонликлари (Хива, Бухоро, Қўқон) ўртасидаги дипломатик муносабатларда Хива хонлиги мураккаб ва иккиламчи сиёсий вазиятга эга бўлган. Бу даврда Хиванинг ўзига хос ўрнини тушуниш учун қуйидаги жиҳатларни кўриб чиқамиз:

1. Хиванинг геостратегик аҳамияти

- Хива хонлиги Арал денгизи ва Омударё божида жойлашгани туфайли Бухоро ва Қўқон билан савдо, ҳарбий йўлларни назорат қилиш имкониятига эга бўлган.
- Туркман ва қозоқ қабилалари билан чегаралашгани сабабли, уларнинг ишончини қозониш ёки уларни бошқариш Хиванинг ташқи сиёсатида муҳим ўрин тутган.

2. Бухоро билан рақобат ва ҳарбий конфликтлар

- XIX аср бошида Хива ва Бухоро ўртасида Қўқон хонлигининг таъсир доираси учун кескин кураш бошланди.
- 1820–30-йилларда Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II Бухоронинг Қўқонга қарши ҳаракатларидан фойдаланиб, Бухорони зўрлаб Хоразмга бир неча ҳужумлар уюштирди.
- 1842-йилда Бухоро амири Насруллох Хивани қамлаб олиб, Хиванинг пойтахтини босиб олди, бироқ маҳаллий қаршиликлар туфайли Бухоро кўшини чекинди.

3. Қўқон билан муносабат: дўстлик ва рақобат

- Қўқон хони Маллахон даврида (1858–1862) Хива билан муносабатлар нисбатан яхши бўлган, чунки иккала хонлик Россия экспансиясига қарши бирлашишга ҳаракат қилди.
- Бирок, Қўқонда ички низолар кучайганида, Хива Қўқоннинг ички ишларига аралашиб, ўз таъсирини кўпайтиришга уринарди.

4. Россия империяси таъсири ва Хиванинг изоляцияси

- 1839–1840 йиллардаги Перовскийнинг Хивага бўлган мағлубиятли ҳарбий экспедицияси Хиванинг Россияга қарши курокини кучлироқ қилди.
- 1873-йилда Россия Хиванинг бутунлай босиб олиши билан Хива мустақил сиёсати де-факто тугади. Шундан сўнг Хива Россия протекторати остига ўтди.

5. Хиванинг дипломатик ўйинлари

- Хива хонлари Британия билан алоқаларни (масалан, 1839–42 йиллардаги "Катта ўйин" доирасида) Россияга қарши қўлланмоқчи бўлди, аммо бу уринмади.
- Қозоқ ва туркманларнинг ҳаракатларини назорат қилиш орқали ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга уринарди.

Хива хонлигининг XIX асрдаги дипломатик фаолияти ва унинг Марказий Осиё хонликлари билан ўзаро муносабатлари тўғрисида бир қатор ўзбек тарихчилари томонидан тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, тарихчи олимлар М.Қаюмов, Р.Ҳақимов, А.Аскарлов ва Ш.Раҳимов асарларида хонликлар ўртасидаги сиёсий алоқалар, савдо йўллари, ҳудудий даъволар ва элчилик фаолияти кенг ёритилган.

М.Қаюмовнинг “Хива хонлиги ташқи сиёсатининг тарихий асослари” (Тошкент, 2001) номли асарида хонликнинг Россия, Бухоро ва Қўқон билан олиб борган муносабатлари архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган. А.Аскарлов эса ўз адабиётида Хонликнинг ички-сиёсий мувозанатни сақлаш ва ташқи таҳдидларга қарши сиёсий альянслар яратиш йўлидаги ҳаракатларига тўхталиб ўтади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, XIX асрда Хива хонлиги Марказий Осиёдаги муҳим сиёсий ўйинчилардан бири бўлиб, Бухоро ва Қўқон билан бўлган муносабатларини стратегик мақсадларда йўлга қўйган. Хусусан:

- Хонликлар ўртасидаги ўзаро элчилар юбориш амалиёти мунтазам характерга эга бўлган;
- Хива хонлари баъзи ҳолларда Бухоро амирлиги билан иттифоқ тузган, баъзан эса рақобатга киришган;
- Қўқон хонлиги билан савдо йўллари тақсимлаш ва чегара масалалари юзасидан дипломатик музокаралар олиб борилган;
- Хива дипломатиясида диний ва этник яқинлик омил сифатида фойдаланилган.

Шу билан бирга, Хиванинг ташқи сиёсати кўп ҳолларда Россия ва Эрон каби йирик давлатларнинг таъсири остида шаклланган бўлиб, бу ҳолат хонликларнинг ўзаро муносабатларига ҳам таъсир кўрсатган.

Хулоса.

Хива хонлиги XIX асрда Марказий Осиёдаги сиёсий мувозанатни шакллантиришда муҳим роль ўйнаган. Унинг дипломатик фаолияти нафақат кўшни хонликлар билан, балки ташқи давлатлар билан муносабатларни тартибга солишда ҳам яққол намоён бўлган. Хонликнинг савдо, хавфсизлик ва сиёсий манфаатларни ҳимоя қилишдаги дипломатик чора-тадбирлари Марказий Осиё тарихида алоҳида аҳамиятга эгадир.

Келгусида ушбу мавзунини янада чуқурроқ ўрганиш учун архив ҳужжатлари ва хорижий манбалар асосида қиёсий-таҳлилий тадқиқотларни кенгайтириш мақсадга мувофиқдир.

XIX асрда Хива хонлиги Бухоро ва Қўқон билан доимий рақобатда бўлиб, геостратегик аҳамиятига қарамай, ички низолар ва Россия таъсири остида барқарор сиёсат олиб бора олмади. 1873-йилдан кейин эса у Россия империясининг вассал давлатига айланди. Шунинг учун, Хива дипломатиясида муваққатлик, рақобат ва изоляция асосий хусусиятлар бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. Араб ёзувидан табдил этган, кириш ва изоҳлар муаллифлари. Шодмон Воҳидов, Исмоил Бекчанов, ва Неъматжон Полвонов. “Янги аср авлоди”, Т., 2010. Б.399
2. Ўзбек дипломатияси тарихидан. Т., 2003. Б.333
3. Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари. Т., 2017. Б.86
4. Саидов Ш.Ж. XIX –XX асрнинг биринчи чорагида Хоразм-Россия муносабатлари. Т., 2019. Б.18
5. Алимова Р.Р. Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари. Т., 2017. Б.86
6. [Залесов Н.Г. Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 г.//Военный сборник, 1861. №11 С. 52](#)
7. Ўзбек дипломатияси тарихидан. Т., 2003. Б.168-169, 176-177.
8. Машарипова Г., Бекчанов С., Жуманиёзов Ш. XVI-XIX асрларда Хива-Россия муносабатлари/Хонлик тарихининг баъзи муаммолари (мақолалар тўплами). – Урганч, 2004. Б.28